
СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО СЛОВОТВОРЕННЯ В МОВЛЕННІ ПЕРШОГО КАНАЛУ УКРАЇНСЬКОГО РАДІО: ДЕРИВАЦІЯ ФЕМІНІТИВІВ

Хрустик Н. М.

DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-554-9-17>

ВСТУП

Вивчення перспектив розвитку мови належить до важливих і актуальних завдань мовознавчої науки. Дослідження тенденцій розвитку мови загалом та її окремих підсистем дозволяє фахівцям бачити перспективи функціонування мови, усвідомлювати всі його позитивні й негативні моменти. Опрацювання змін, які спостерігаються на словотвірному рівні зокрема, дає розуміння того, як працює механізм мовного саморозвитку. Ці зміни, у свою чергу, впливають на розвиток інших мовних рівнів, у першу чергу, таких, як лексичний і морфологічний, отже, впливають на оновлення всієї мовної системи¹.

Актуалізація творення слів на позначення осіб жіночої статі належить до однієї з найбільш увиразнених сучасних тенденцій розвитку українського словотворення, що пояснюється її багатоаспектною природою й неоднозначністю сприйняття як фахівцями-дослідниками, так і представниками соціуму. Іменники зі значенням жіночості – предмет вивчення не лише синхронного й діяхронного словотвору, лексикології, морфології, практичної лексикографії, але й соціолінгвістики, зокрема гендерної лінгвістики, лінгвопрагматики, політичної лінгвістики, медіалінгвістики, а також соціальної психології, політології, соціології. Для кожної з цих галузей наукових досліджень утворення зі значенням осіб жіночої статі є своєрідним викликом, породженням розвитком мови й суспільства, який потребує уважного ставлення й глибокого опрацювання. Певною мірою це питання вже вийшло за межі наукових досліджень і стало предметом дискусії значної частини українського суспільства. З огляду на все

¹ Хрустик Н. М. Сучасні тенденції розвитку українського словотворення : відіменникові деривати з префіксом *недо-*. Мова. Одеса : Астропринт, 2024. № 41. С. 90.

вищесказане, вивчення зазначеної проблематики вважаємо не лише важливим, але й актуальним.

У сучасній науковій літературі на позначення найменувань осіб жіночої статі широко використовуються такі синонімічні терміни, як *фемінітиви*, або ж *фемінативи*, слова на позначення яких генетично сягають лат. *fēmina* – *жінка, самиця*². М. Брус з цього приводу зазначає: «Українському мовознавству і суспільству загалом слова з основою *фемін-* як лінгвістичні терміни відомі тільки з ХХ ст., бо до того часу наукові й навчальні праці їх не фіксували < ... >, а з другої половини ХХ ст. дослідники частіше стали звертати увагу на вказану лексико-семантичну групу слів < ... > і застосовувати відповідні терміни: *фемінінний, фемінативний, фемінізуючий* та ін.»³ Вивченню історичних аспектів формування системи назв осіб жіночої статі в українській мові присвячені праці О. Потебні, Л. Булаховського, Л. Гумецької, С. Бевзенка, С. Самійленка, В. Німчука, П. Білоусенка, І. Фекети, М. Брус, С. Семенюк та ін. Основи опрацювання сучасного іменникового словотворення, зокрема й назв осіб жіночої статі, закладені у працях І. Ковалика. Серед його послідовників, які досліджують особливості сучасної деривації фемінітивів, – А. Архангельська, Н. Бабич, М. Брус, М. Годована, Л. Кислюк, А. Нелюба, О. Пода, Я. Пузиренко, О. Стишов, О. Тараненко та ін. Фемінітиви як інноваційна лексика представлені в новітніх лексикографічних працях Є. Карпіловської, М. Годованої, А. Нелюби.

Мета нашої роботи – дослідити явище активізації творення фемінітивів як одну із тенденцій розвитку сучасного словотворення в українській мові. Об'єкт спостереження – сучасний процес словотворення в українській мові. Предмет нашого аналізу – активізація сучасного процесу фемінівотворення як ознака процесу словотворення. Матеріал вивчення – фемінітиви в мовленні традиційних ЗМІ. Завдання, які ставимо перед собою: обґрунтувати явище активізації творення назв осіб жіночої статі як одну із тенденцій розвитку сучасного українського словотворення; визначити особливості деривації фемінітивів у традиційних ЗМІ; розкрити причини, якими зумовлена активізація продукування іменників зі значенням осіб жіночої статі в період з початку 90-х років ХХ ст. Джерельною базою для написання роботи послуговував матеріал, зафіксований у мовленні Першого каналу Українського радіо.

² Нечволод Л. І. Сучасний словник іншомовних слів. Харків : ТОРСІНГ ПЛЮС, 2008. С. 711.

³ Брус М. П. Фемінітиви в українській мові : генеза, еволюція, функціонування : монографія. Івано-Франківськ : ДВНЗ Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2019. С. 29.

1. Фактори активізації іменників зі значенням особи жіночої статі

Під активізацією лексико-семантичного класу слів на позначення осіб жіночої статі розуміємо два взаємопов'язаних процеси – зростання частоти вживання фемінітивів і динамізацію фемінітивотворення. Причини активізації сучасного процесу фемінітивотворення в українській мові обґрунтовує у своїй монографії О. Тараненко, кілька дуже змістовних параграфів якої присвячено зазначеній проблематиці. Розглядаючи це питання в загальнослов'янському мовному контексті, дослідник визначає такі фактори динамізації процесу творення іменників на позначення осіб жіночої статі, як загальносоціальний, системно-нормотворчий, номінативно-експресивний⁴. А. Загнітко, у свою чергу, припускає, що аналізоване явище слід розглядати в ще ширшому контексті: «< ... > в цьому разі слід говорити про видозміну соціальних ролей у суспільстві, активізацію гендерних підходів до найменування осіб. Це мотивовано не лише національно-мовними обставинами (в Україні завжди статус жінки був досить високим, звідси і продуктивність творення відповідних іменників у кінці XIX – на початку XX століття), але й загальноєвропейським, а то й загальнолюдським контекстом (пор. у сучасній німецькій мові вперше за всю її історію витворився похідний іменник *Kanclerin* на позначення Ангели Меркель, що обіймає цю посаду)»⁵.

Аналізуючи фактори активізації процесу творення фемінітивів на матеріалі мовлення Першого каналу Українського радіо, виходимо з того, що це явище рівною мірою можна вважати як мовним, так і соціальним. З огляду на це, виокремлюємо дві групи чинників, якими воно зумовлене, – позамовні та внутрішньомовні. Деякі з них настільки щільно взаємопов'язані, що їх важко уналежнити до якоїсь однієї з груп. Утім, це свідчить лише про складність і багатоаспектність аналізованого явища.

Серед позамовних чинників, які вплинули на процес динамізації фемінітивотворення, а також частоту використання найменувань осіб жіночої статі, зокрема в мовленні Українського радіо, розглядаємо: загальну демократизацію українського суспільства зі здобуттям Україною незалежності в 1991 р. та обрання нею шляху на приєднання до ЄС; активну діяльність європейських і українських гендерних

⁴ Тараненко О. О. Актуалізовані моделі в системі словотворення сучасної української мови (кінець XX – початок XXI ст.) : монографія. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2015. С. 105.

⁵ Загнітко А. П. Асиметрія в граматиці : рец. на моногр. Мороз Т. Ю. Явище семантико-граматичної асиметрії в системі морфологічних категорій іменника. Харків : Право, 2009. 184 с. Загнітко А. П. *Сучасна лінгвістика : погляди та оцінки* : наук.-аналіт. вид. Донецьк : ДонДУ, 2014. С. 237–245.

організацій; створення нової нормативно-правової бази, на яку опирається гендерна політика в Україні; демократизацію й модернізацію Українського радіо; технічний прогрес; появу Інтернету, активне використання в суспільстві новітніх технологій зв'язку; російсько-українську війну; видозміну ролі жінки в українському суспільстві. Очевидно, до цієї групи слід також уналежнювати деякі мовні фактори, які безпосередньо вплинули на зміни в розвитку аналізованого дериваційного процесу, але за своєю специфікою теж є зовнішніми: вплив на динаміку фемінітивотворення в українській мові відповідних процесів різного ступеня активності у слов'янських мовах сусідніх країн; орієнтація на певні особливості мовлення українців на теренах Західної України та представників західної української діаспори; пуристичні настрої в українському суспільстві, які зростають з початком російсько-української війни, особливо – з початком її повномасштабної фази. Розглянемо більш детально перелічені вище чинники.

Т. Космеда зазначає: «Рівноправ'я чоловіків і жінок є невід'ємною частиною прогресу людства, елементом демократії й важливою умовою розбудови демократичної держави»⁶. Зі здобуттям Україною державності, обранням українським народом орієнтації на європейські цінності, демократизацією всіх сфер суспільної діяльності питання рівних прав чоловіків і жінок набуло особливої ваги й актуальності. Закономірно, що це питання торкнулося також мовної сфери. «Мова, безперечно, відіграє важливу роль у формуванні свідомості щодо системи цінностей кожної особистості. Виходячи з цього, 1990 р. Рада Європи прийняла рекомендацію про ліквідацію сексизму в мові (гендерної асиметрії), в якій було визнано існування взаємозв'язку між мовою й соціальними установками в суспільстві. Рада Європи закликала ЗМІ користуватися мовою, позбавленою сексизму»⁷. З огляду на сказане, в Україні за роки її незалежності створюється нова нормативно-правова база, на яку опирається гендерна політика. Питання творення фемінітивів декларується в «Українському правописі», прийнятому в 2019 р., де зазначається: «За допомогою суфіксів -к-, -иц-(я), -ин-(я), -ес- та ін. від іменників чоловічого роду утворюємо іменники на означення осіб жіночої статі < ... >»⁸. Усе це в країні активно підтримується гендерними організаціями, які відстоюють рівноправ'я чоловіків і жінок у всіх сферах людської діяльності,

⁶ Космеда Т. А. Передмова. Космеда Т. А., Карпенко Н. А., Осіпова Т. Ф., Саліонович Л. М., Халіман О. В. *Гендерна лінгвістика в Україні : історія, теоретичні засади, дискурсивна практика* : колект. моногр. / за наук. ред. проф. Т. А. Космеди. Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди; Дрогобич : Коло, 2014. С. 9.

⁷ Там само. С. 17.

⁸ Український правопис. Харків : Фоліо, 2019. С. 35.

гендерну збалансованість у суспільстві, право кожної жінки на свій гендерний вимір.

В Україні з'являються жінки, які обіймають високі посади в таких важливих для суспільства сферах, як політика, економіка, державне управління тощо. Відтак у мові утворюються нові слова, які називають не лише посаду, але й ідентифікують гендерну належність особи, яка цю посаду представляє в Україні або за її межами (пор., напр.: *амбасадорка, високопосадовиця, віцепрем'єрка, віцепрем'єр-міністерка, віцеспікерка, депутатка, державниця, держсекретарка, дипломатка, канцлерка, міністерка, політикиня, посадовиця, посолка, президентка, сенаторка, спікерка, урядовиця* тощо). Технічний прогрес, застосування новітніх технологій там, де раніше використовувалася важка фізична праця, спростили доступ жінок до багатьох нових цивільних та військових професій. У грудні 2017 р. Кабінет Міністрів України скасував перелік тих професій, за якими жінкам заборонялося працювати до цього. Професії, які раніше вважалися суто чоловічими, почали здобувати жінки. В Україні з'являються перша жінка-машиністка метро, перша жінка на посаді водолоза-рятувальника, водійки-далекобійниці, кочегарки тощо. Важливим чинником, який опосередковано вплинув на динаміку процесу фемінітивотворення, стала російсько-українська війна. З її початком, особливо з початком її повномасштабної форми, чимало жінок стало на захист своєї Батьківщини. Відповідно з'являються такі фемінітиви, як: *бійчиня, військовослужбовиця, волонтерка, воякиня, героїка, доброволиця, кулеметниця, курсантка, лейтенантка, медикиня, мінометниця, навідниця, офіцерка, парамедикиня, пілотеса* (жінка, яка керує дронами), *снайперка* тощо. Серед цих найменувань – такі унікальні слова, як *капеланка, поліцейська-капеланка*, деривація яких перебуває на межі між потенційним і okazіональним словотворенням. Кілька жінок в Україні за згодою релігійних громад, до яких вони належать, обіймають ці посади. Війна не лише відкрила багатьом жінкам шлях для самореалізації в тих професіях, які вони до неї не могли опанувати, але й змусила також виконувати різну роботу там, де не вистачає чоловічих рук. Так, скажімо, у сільському господарстві, щоб обробляти землю, жінкам часто доводиться опановувати важку техніку, з якою їм нелегко впоратися фізично.

Отже, усі перелічені вище фактори так або інакше вплинули на видозміну ролі жінки в українському суспільстві, зумовивши необхідність у мовному відображенні цих змін.

Інтернет, активне використання в суспільстві новітніх технологій зв'язку дозволяють дуже швидко поширювати нові слова, які з'являються в мові, проводити відбір більш вдалих утворень і

відкидати ефемеризми – слова-одноденки. Це стосується також фемінітивів. Невдалі слова нерідко стають предметом глузування, особливо з боку тих представників соціуму, які не сприймають фемінітиви. Пор., напр.: *послиня, послиця, бізнесовиця, мерка, мерша* тощо.

На окрему увагу в контексті творення фемінітивів, їх розвитку і становлення як оновленої підсистеми українського словотворення заслуговують засоби масової інформації. Загальний процес демократизації суспільства, який розпочався зі здобуттям Україною незалежності, вплинув також на демократизацію та модернізацію ЗМІ. Відсутність цензури, відчуття свободи, зокрема відчуття внутрішньої свободи, яке з'явилося у громадян, зокрема в журналістів, матеріалізуються у процесі словотворчості⁹. Українське радіо до 2017 р. існувало як державний мовник. У 2017 р. воно стає суспільним і входить до складу суспільного мовника – Національної суспільної телерадіокомпанії України¹⁰. Політика редакційної колегії Першого каналу Українського радіо ґрунтується на відображенні й захисті інтересів українського суспільства, зокрема на послідовному використанні державної мови¹¹. Журналісти, а також гості студії цього каналу у своєму мовленні активно використовують фемінітиви, залишаючи право вибору для тих, хто їх не сприймає, а також право на власний гендерний вимір кожної жінки. Відтак вибудовується нова форма діалогу із суспільством, формується нова якість публічної дискусії. Пор., напр.: «Гостя студії – *Наталя Онівко, президентка і засновниця благодійного фонду “Запорука”*» (04.02.2025); «*Пані посол у США Оксана Маркарова сказала < ... >*» (04.02.2025); «*Нагадую нашим слухачам, що у студії була адвокат і правозахисник Надія Шуляк*» (30.01.2025). Інколи від радіожурналістів можна почути схвальну або негативну оцінку щодо використання певного фемінітива, захоплення вдало утвореним словом. Трапляються випадки, коли в прямому етері можна спостерігати «живий» відбір словотворчого засобу, яким доцільно утворити фемінітив. Пор., напр.: «*Прийшла класна керівничка, керівниця і каже: “Я хочу поділитися своїм досвідом < ... > “*» (27.01.2025), де гостя студії, відчуваючи, що утворення *керівничка* має стилістично забарвлене значення розмовності, заміняє його на нейтральне *керівниця*. Отже, Українське радіо виробляє певні мовні стандарти, зумовлені часом і обставинами, у якому функціонує суспільство. Поширюючи інноваційні процеси, які

⁹ Хрустик Н. М. Активні процеси словотворення в сучасній українській мові: складні слова. *Слов'янський збірник* : зб. нук. пр. Чернівці : Букрек, 2016. Вип. 20. С. 126.

¹⁰ Хрустик Надія. Значення Українського радіо в добу незалежності України (1991–2024 рр.). *Вісник Одеського національного університету*. Серія : Філологія. Одеса : ОНУ, 2024. Т. 29. Вип. 2 (30). С. 66.

¹¹ Там само. С. 67.

відбуваються в різних ділянках української мови, і продукуючи їх водночас, воно активно формує мовні вподобання своїх слухачів¹². На зламі тисячоліть дослідники називають одним із головних критеріїв кодифікації мовну практику ЗМІ¹³. У цьому виявляється безперечний вплив Першого каналу Українського радіо на активізацію процесу фемінітивотворення в українській мові, розвиток і вдосконалення підсистеми іменників зі значенням жіночості, її кодифікацію.

Явище активізації процесу творення іменників на позначення осіб жіночої статі, початок якого спостерігається з другої половини 80-х років ХХ ст., не є унікальним. Воно фіксується також в інших слов'янських мовах, характеризуючись більшою або меншою мірою активності порівняно з тим процесом, що відбувається в українській мові. Відтак при розгляді сучасного процесу фемінітивотворення в українській мові в контексті слов'янських мов сусідніх країн спостерігається вплив на нього відповідних процесів в інших мовах. На це важливе питання звертає увагу у своїй монографії О. Тараненко, розкриває його складність і неоднозначність¹⁴.

Науковець слушно зауважує, що тенденція до активізації фемінітивотворення в українській мові спирається на загальну тенденцію дериваційної активізації іменників на позначення осіб жіночої статі у слов'янських мовах. Утім, ця тенденція більшою мірою представлена в західнослов'янських і південнослов'янських мовах і найменш виражена в російській мові¹⁵. Відповідно на тлі суспільно-політичних змін, які відбуваються в Україні зі здобуттям незалежності, російсько-української війни, зокрема з початком її повномасштабної форми, вимушеної масової міграції українців у зв'язку з війною в західно-європейські країни зростає вплив процесу фемінітивотворення тих мов, де він більш активний, на відповідний процес в українській мові. З іншого боку, закономірне прагнення більшості українців відмежуватися від усього російського, зокрема впливу російської мови на українську, породжує в українському соціумі певні пуристичні настрої. Так, наприклад, на думку О. Тараненка, одна з причин актуалізації фемінітивного словотвірного типу з суфіксом *-ин-я*, який у російській мові менш продуктивний, ніж в українській мові,

¹² Хрустик Надія. Значення Українського радіо в добу незалежності України (1991–2024 рр.). *Вісник Одеського національного університету*. Серія : Філологія. Одеса : ОНУ, 2024. Т. 29. Вип. 2 (30). С. 71.

¹³ Єрмоленко С. Я. Сучасні проблеми дослідження літературної мови. *Актуальні проблеми української лінгвістики : теорія і практика*. 2001. Вип. 4. С. 7–8.

¹⁴ Тараненко О. О. Актуалізовані моделі в системі словотворення сучасної української мови (кінець ХХ – початок ХХІ ст.) : монографія. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2015. 248 с.

¹⁵ Там само. С. 108.

зумовлена прагненням до відновлення національної специфіки своєї мови. Підставою для того, щоб так вважати, для багатьох представників українського соціуму є також те, що цей словотвірний тип в українській загальнонародній мові повніше зберігся на західно-українських теренах, маючи безперечне підживлення з боку західно-слов'янських мов, де він найбільш продуктивний, і в у мовній практиці західної української діаспори¹⁶.

Отже, сукупність усіх розглянутих вище зовнішніх факторів стала рушієм, який змусив дериваційну підсистему іменників на позначення осіб жіночої статі працювати значно активніше, нерідко – по-новому, ламаючи усталені стереотипи і правила.

Серед внутрішньомовних факторів, які зумовили активізацію процесу фемінітивотворення, розглядаємо наявність в українській мові розвиненої гнучкої підсистеми словотворення іменників на позначення осіб жіночої статі, спроможної швидко й ефективно реагувати на запити суспільства. Йдеться про актуалізацію відповідних словотвірних типів, які продукують фемінітиви, зокрема непродуктивного архаїчного словотвірного типу з формантом *-ин-я*; конкурентний відбір засобів та способів словотворення фемінітивів, а інколи – й інших шляхів вираження фемінінності; зниження рівня лексичних обмежень сполучуваності морфем у процесі словотворення, пов'язаних з необхідністю уникнення невиправданої омонімії. На аналізі деяких важливих, як нам видається, особливостей роботи механізму сучасного фемінітивотворення, які можна вважати внутрішньомовними чинниками, зосередимося в наступному підрозділі нашої роботи (2. Деривація фемінітивів: традиційне і нове).

2. Деривація фемінітивів: традиційне і нове

У мовленні Першого каналу Українського радіо за лексико-семантичними ознаками фіксуються такі основні групи загальних найменувань осіб жіночої статі, як: назви за професією, родом діяльності (*акторка, вчителька, кореспондентка, медикіня, освітянка, режисерка* тощо); назви за посадою (*канцлерка, міністерка, президентка, прем'єрка, спікерка* тощо); назви за тимчасовими діяльнісними ознаками (*виборчкіня, заявниця, очевидиця, помічниця, свідкіня* тощо); назви за національними ознаками, місцем мешкання (*американка, італійка, киянка, львів'янка, українка, французенка, чешка* тощо); родинні назви та назви спорідненості (*бабуся, донька, дружина, мати, племінниця, сестра* тощо); назви за титулом

¹⁶ Тараненко О.О. Актуалізовані моделі в системі словотворення сучасної української мови (кінець XX – початок XXI ст.) : монографія. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2015. С. 106.

(*баронеса, імператриця, княгиня, королева, принцеса* тощо). Активне використання фемінітивів цих груп зумовлене інформаційною специфікою мовника. Закономірно, що найбільш часто використовуються фемінітиви, які позначають назви осіб за професією, родом діяльності, посадою, адже в новинах, повідомленнях про певні події, запрошенні гостей у студію тощо для журналістів важливо, називаючи особу, озвучити її професію, рід діяльності, посаду. У спортивних новинах, наприклад, актуалізуються фемінітиви, які позначають найменування осіб за певним видом спорту, а також за національними ознаками та місцем мешкання спортсменки. У випадках, коли зазначена вище інформація про особу невідома або ж вона не є актуальною, медійники активно послуговуються такими лексемами, як *жінка, дівчина, дівчинка, бабуся* тощо. Найчастіше до такого способу називання осіб вдаються в повідомленнях про результати обстрілів російськими військами українських населених пунктів.

Наслідком активізації процесу фемінітивотворення стало масове продукування іменників на позначення осіб жіночої статі за професією, родом діяльності, посадою, тимчасовими діяльнісними ознаками. Уся ця інноваційна лексика – потенційні слова, значення яких для мовця є цілком передбачуваними. Серед найбільш продуктивних способів словотворення, якими здійснюється деривація зазначених найменувань, – суфіксальний спосіб та юкстапозиція. Порівняно невисокою продуктивністю в цій ситуації характеризується морфолого-синтаксичний спосіб (субстантивіація). Інші способи словотворення при деривації фемінітивів виявляють низьку продуктивність або ж є непродуктивними.

Більшість найменувань осіб жіночої статі утворюється суфіксальним способом, у межах якого конкурують між собою кілька словотвірних типів з такими суфіксами, як *-к-а, -иц-я, -ин-я*. До цих словотвірних типів долучаються словотвірні типи із запозиченими суфіксами *-ес-а, -ис-а*, продуктивність яких суттєво нижча. За нашими спостереженнями, суфікс *-ес-а* на початкових етапах активізації процесу фемінітивотворення мав значно вищу продуктивність, але згодом її знизив. Деривати, продуковані цим суфіксом, наразі, як правило, мають номінативно-експресивну функцію.

Переважна більшість іменників жіночого роду зі значенням особи в сучасній українській мові, як це було і в мові стародавніх слов'ян, включаючи й східних, співвідносна з відповідними іменниками чоловічого роду¹⁷. Це положення в українському мовознавстві є

¹⁷ Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови (Нариси із словозміни та словотвору). Ужгород : Закарп. обл. вид-во, 1960. С. 120.

загальноновизнаним¹⁸. Утім, воно не таке вже й беззаперечне. Грунтуючись на семантичному та структурному принципах визначення мотивації похідного слова, з яких перший є важливішим, творення, наприклад, фемінітива *українка* мотивується словом *Україна*, адже *українка* – це особа жіночої статі, яка мешкає в *Україні*, а не просто фемінітивний відповідник до маскулінатива *українець*; похідність іменника *вчителька* за значенням виводиться від дієслова *вчити*, бо *вчителька* – це та, яка *вчить*, а структурно – від іменника *вчитель*. Очевидно, в останньому випадку можна розглядати явище, при якому відбувається розбіжність між семантичною та структурною мотивацією, тобто за значенням дериват *вчителька* пов'язувати зі словом *вчити*, а структурно – з маскулінативом *вчитель*. Про можливість розбіжності семантичної і структурної мотивації зазначає В. Горпинич, хоч і не пов'язує її безпосередньо з творенням фемінітивів¹⁹. Без вивчення і врахування згаданих базових непростих теоретичних положень словотворення у зв'язку з процесом деривації фемінітивів складно буде реалізувати те, на що слушно звертає увагу М. Брус: «Фемінітиви як самостійні номінативні одиниці та виразники значення жіночості повинні мати власну лексичну історію: пояснення всіх значень і відтінків у межах однієї словникової статті, навіть за наявності корелятивних іменників чоловічого, жіночого родів чи інших спільнокоренових, синонімічних слів»²⁰.

Найбільшу групу актуалізованих фемінітивних утворень на матеріалі нашого дослідження становлять іменники, утворені суфіксом *-к-а*. До них належать як ті найменування, які семантично і структурно утворилися від назв неістот (*громадянка, освітянка, сербка*), семантично мотивуються дієсловами, а структурно співвідносяться з маскулінативами (*викладачка, водійка, вчителька*), так і ті, які можна співвідносити лише з маскулінативами (семантично і структурно), оскільки в українській мові останні розглядаються як непохідні запозичення (*адвокатка, волонтерка, канцлерка*). З приводу історії суфікса *-к-а* С. Бевзенко зазначає, що у староруських пам'ятках цей

¹⁸ Див., напр., праці: Словотвір сучасної української літературної мови : монографія / відп. ред. М. А. Жовтобрюх. Київ : Наук. думка, 1979. С. 95; Тараненко О. О. Актуалізовані моделі в системі словотворення сучасної української мови (кінець XX – початок XXI ст.) : монографія. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2015. С. 68; Брус М. П. Фемінітиви в українській мові : генеза, еволюція, функціонування : монографія. Івано-Франківськ : ДВНЗ Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. 2019. С. 39 тощо.

¹⁹ Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія : навч. посіб. Київ : Вища шк., 1999. С. 94–95.

²⁰ Брус М. П. Фемінітиви в українській мові : генеза, еволюція, функціонування : монографія. Івано-Франківськ : ДВНЗ Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. 2019. С. 35.

суфікс виступає лише зрідка як засіб творення зменшувальних назв. Основна ж маса іменників жіночого роду, що означали осіб, творилися за допомогою суфіксів -їни, -їня, -їня, -їця < ... >. З часом, зокрема протягом XIV – XVII ст., утворення з суфіксом -к-а набирають уже в українській мові великого поширення, охопивши як іменники назви осіб, так і іменники назви тварин, птахів, рослин, різноманітних предметів²¹. Поширення сфери вживання суфікса -к-а в іменниках жіночого роду на означення осіб ішло шляхом витіснення давніх суфіксів -їни, -їня, -їня²².

До зафіксованих фемінітивів, які утворюються за зразком актуалізованих словотвірних типів із суфіксом -к-а-, належать: *авторка, адвокатка, адміністраторка, акторка, амбасадорка, байкерка, блогерка, ветеранка, виконувачка, вихователька, віцепрем'єрка, віцепрем'єр-міністерка, віцеспікерка, водійка, водолазка, воїнка, волонтерка, вчителька, габоїстка, героїнка, госпітальєрка, гравчиня, громадянка, депутатка, держсекретарка, дипломатка, директорка, дисидентка, додзвонювачка, доцентка, екоблогерка, журналістка, завідувачка, зберігачка, інженерка, інспекторка, інтелектуалка, канцлерка, капеланка, комісарка, композиторка, координаторка, кореспондентка, кочегарка, кураторка, лауреатка, лейтенантка, лідерка, машиністка, менеджерка, мілітаристка, міністерка, містянка, модераторка, музикантка, нардепка, нідерландка, оглядачка, олімпійка, омбудсменка, освітянка, остарбайтерка, паракаратистка, параолімпійка, пацієнтка, перекладачка, персонажка, писанкарка, піар-директорка, пілотка, плавчиня, поетка, поліціантка, посолка, португалка, президентка, прем'єрка, прем'єр-міністерка, прес-офіцерка, прес-секретарка, покупчиня, продавчиня, професорка, радіокоментаторка, редакторка, режисерка, ректорка, релігієзнавка, сенаторка, сербка, сержантка, слухачка, снайперка, співачка, спікерка, споживачка, тренерка, фактчекерка, юристка тощо. Напр.: «*Говоримо про Панаму та США з кандидаткою історичних наук Наталею Шевченко*» (13.01.2025); «*Нагадую, що в нашій студії кандидатка технічних наук, доцентка кафедри ресторанних і крафтових технологій* < ... >» (20.01.2025); «*До професії машиністки приглядалася одразу*» (16.01.2025); «*Слухачі і слухачки Українського радіо пам'ятають радянські часи, коли не було приватної власності* < ... >» (13.01.2025); «*Як амбасадорка української кави можу сказати* < ... >» (20.01.2025); «*Суспільне намагається зв'язатися з адвокатом ув'язненої курсантки*»*

²¹ Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови (Нариси із словозміни та словотвору). Ужгород : Закарп. обл. вид-во, 1960. С. 120.

²² Там само. С. 120.

(24.01.2025); «*Ви стали найкращою вчителькою, вчителькою 2024 р.*» (26.01.2025); «*У нас збільшується кількість ветеранів та ветеранок*» (27.01.2025); «*Прийшла класна керівнича, керівниця і каже: “Я хочу поділитися своїм досвідом < ... > ”*» (27.01.2025); «*Нагадую, що це докторка політичних наук, індіологиня Олена Борділовська*» (28.01.2025); «*Ми спілкуємося зараз з ректоркою Київського університету “Авіаційний інститут” Ксенією Семеновою*» (29.01.2025); «*Говорить зберігачка фондів Харківського медичного університету < ... >*» (30.01.2025); «*Президент подякував лідерам, які висловлюють підтримку українкам та українцям*» (30.01.2025); «*Наталя Міщенко, міжнародна оглядачка Українського радіо, на цей час була в ефірі Українського радіо*» (31.01.2025); «*На місці працює наша кореспондентка Надія Кривко*» (01.02.2025); «*Зараз ми оголошуємо конкурс молодих режисерів, режисерок України*» (01.02.2025); «*Міністерка соціальної політики висловила сподівання, що < ... >*» (02.02.2025); «*Будь-яке слово викладача чи викладачки вони сприймають як таку догму*» (05.02.2005) тощо.

Утворення із суфіксом *-иця* (< *-иця*) також набрали на українському ґрунті значного поширення, хоч серед східнослов'янських мов в українській вони далеко менше знані, ніж у білоруській і, особливо, російській²³. Висока дериваційна продуктивність фемінітивів, утворених цим суфіксом, фіксується в мовленні Українського радіо: *айтішниця*, *високопосадовиця*, *державниця*, *добровлиця*, *дослідниця*, *засновниця*, *заступниця*, *захисниця*, *заявниця*, *керівниця*, *комунікаційниця*, *контрактниця*, *краєзнавиця*, *кулеметниця*, *лижниця*, *літературознавиця*, *медійниця*, *мистецтвознавиця*, *мінометниця*, *мовознавиця*, *науковиця*, *однодумиця*, *очільниця*, *переможниця*, *переможниця*, *письменниця*, *підприємниця*, *посадовиця*, *правозахисниця*, *правниця*, *працівниця*, *радниця*, *релігієзнавиця*, *речниця*, *розвідниця*, *урядовиця*, *учасниця*, *тарілочниця* (про особу, яка грає на ударних інструментах), *художниця* тощо. Напр.: «*Щодня хвилиною мовчання вшановуємо загиблих захисників і захисниць України, усіх наших співвітчизників, що могли б ще жити, якби Росія не розпочала цю війну*» (14.01.2025); «*Я сподіваюсь, що судове рішення стане на користь цієї заявниці*» (13.01.2025); «*Христина Перцович, речниця Головного управління в Івано-Франківській області, була з нами*» (27.01.2025); «*Прийшла класна керівнича, керівниця і каже: “Я хочу поділитися своїм досвідом < ... > ”*» (27.01.2025); «*Як розповіла комунікаційниця, працюватиме він з 8 до 16 години*» (28.01.2025); «*Їх завербувала кадрова співробітниця ФСБ*» (28.01.2025); «*Розповідає*

²³ Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови (Нариси із словозміни та словотвору). Ужгород : Закарп. обл. вид-во, 1960. С. 121.

керівниця відділення Єлизавета Пушкарьова» (30.01.2025); «Про це розповіла верховна **представниця** ЄС Кая Каллас» (28.01.2025); «**Правопорушниця** перебуває під вартою» (31.01.2025); «**Контракт з посадовицею** закінчується сьогодні» (31.01.2025); «Ми поспілкувалися з рівнянами, навіть з **очевидицею** подій < ... >» (01.02.2025); «Але я як **медійниця** теж до нашої аудиторії скажу < ... >» (01.02.2025); «**Заступниця** в бібліотеці, я маю на увазі» < ... >» (01.02.2025); «Гостя студії – Наталя Онівко, президентка і **засновниця** благодійного фонду “Запорука”» (04.02.2025) тощо.

Активізації зазнав процес фемінітивотворення з суфіксом **-ин-я**. Архаїчний словотвірний тип із давнім суфіксом **-ин-я** став продуктивним: академікиня, академчиня, аналітикиня, археологиня, бійчиня, борчиня, виборчиня, воякиня, виборчкиня, героїня, гравчиня, діалектологиня, дієтологиня, драматургиня, екологиня, експерткиня, ембріологиня, ендокринологиня, етнографиня, знавчиня, індіологиня, історикиня, кінокритикиня, кіномисткиня, кліматологиня, критикиня, лижчиня, магиня, майстриня, математикиня, медициня, метеорологиня, мисткиня, мікологиня, мовчиня, нутриціологиня, офтальмологиня, парамедикиня, політикиня, релігієзнавчиня, свідкиня, синоптикиня, соціологиня, творчиня, технологиня, фахівчиня, філософіня, хореографиня, членкиня тощо. Напр.: «Оксана Селенджук – **філологиня** за освітою» (12.01.2025); «До нас приєднується Христина Гавриш – кавова **технологиня**» (20.01.2025); «Продовжує **історикиня** Ірина Малацай» (27.01.2025); «Нагадую, що це докторка політичних наук, **індіологиня** Олена Борділовська» (28.01.2025); «У студії соціальна **психологиня** Зоя Гаркавенко» (01.02.2025); «Говоримо з **аналітикинею** центру “Спільних дій” Іриною Корженковою» (05.02.2025); «**Фахівчиня** супроводу показує кімнату прийому < ... >» (05.02.2025); «Фрідріха Мерца дуже привітно зустріли члени й **членкині** його партії < ... >» (05.02.2025); «**Медикиня** пояснює, щоб звернутися до закладу, потрібно взяти направлення < ... >» (08.02.2025); «У нас у студії – **лікарка-дієтологиня, нутриціологиня** Юлія Чумак» (12.02.2025); «Сьогодні у нас **метеорологиня, кліматологиня** Світлана Краковська гостює у студії» (13.02.2025) тощо.

Емпірична продуктивність досліджуваних словотвірних типів з синонімічними суфіксами **-к-а, -иц-я, -ин-я** нерозривно пов’язана з високою системною продуктивністю цих типів, що, як нам видається, є важливим чинником їх динамізації. Так, при деривації фемінітивів зазначених словотвірних типів майже необмеженою є твірна база їх продукування. Однак, суфікси **-к-а, -иц-я, -ин-я** мають різні формальні можливості потенційного сполучення з твірними основами: суфікс **-к-а**

поєднується з різними типами основ; суфікс *-иц-я*, як правило, поєднується з твірними основами на *-ник*; суфікс *-ин-я* долучається до основ на *-ець*. Усі формальні обмеження, які виникають у сполучуваності морфем у процесі деривації фемінітивів, легко усуваються за допомогою морфонологічних змін. У процесі фемінітивотворення спостерігається також таке нове цікаве явище, як зняття лексичних обмежень сполучуваності морфем, пов'язане з необхідністю уникнення невиправданої омонімії, пор., напр.: наразі фіксуються фемінітиви *водолазка*, *косметичка*, *кочегарка*, *олімпійка* (*параолімпійка*), *пілотка*, хоч в українській мові є відповідні омонімічні лексеми зі значенням неістоти.

Кожен із конкурентних словотвірних типів із суфіксами *-к-а*, *-иц-я*, *-ин-я* має свої переваги перед іншими словотвірними типами та вразливі місця, зумовлені також іншими причинами. Нові фемінітивні утворення з суфіксом *-к-а* досить часто помилково або й небезпідставно сприймаються носіями мови як такі, що мають стилістичну конотацію розмовності. Це є однією з причин несприйняття ними багатьох зазначених найменувань осіб жіночої статі як загальноновживаних і стилістично нейтральних. Фемінітиви, утворені суфіксом *-иц-я*, під впливом пуристичних настроїв частини українців сприймаються як такі, що продукувалися або ж продукуються під впливом російської мови. Загальні жіночі найменування, утворені суфіксом *-ин-я*, з одного боку, сприймаються позитивно – як відновлення власне українських словотвірних тенденцій, а, з іншого боку, – викликають несприйняття, супротив, оскільки ще донедавна словотвірний тип з архаїчним суфіксом *-ин-я*, який має певну конотацію урочистості, піднесеності, був зовсім непродуктивним. З огляду на сказане, серед синонімічних суфіксів простежується відбір мовцем найбільш вдалих словотворчих засобів, напр.: *агентка* – *агентеса*, *адвокатка* – *адвокатиня* – *адвокатеса* (пор. також *захисниця*), *геройка* – *героїня*, *драматургиня* – *драматургеса*, *керівничка* – *керівниця*, *критикиня* – *критикеса*, *лижниця* – *лижчиня*, *релігієзнавка* – *релігієзнавиця* – *релігієзнавчиня*, *фотографка* – *фотографиня* тощо. В окремих випадках у конкуренцію зі словотворчими засобами вираження жіночості в мові вступають інші способи її реалізації. Пор., напр.: невдалі утворення *мерка*, *мерша* легко можна замінити усталим у цьому значенні словом *голова*; *послиця*, *послиня* – замінити на *посолка*, *амбасадорка*, *пані посол*. Час і мовленнєва практика покажуть, які з цих утворень стануть загальноновживаними з нейтральним значенням, а які набудуть певного стильового вживання або ж зовсім зникнуть.

Юкстапозиція – менш продуктивний спосіб творення найменувань осіб жіночої статі в порівнянні з суфіксальним фемінітивотворенням.

Досить часто юкстапозити утворюються складанням слів, які вже належать до фемінітивів, утворених суфіксальним способом. Відповідно юкстапозити лише уточнюють або доповнюють їх значення. Пор., напр.: *активістка-доброволиця, бізнестренерка, водійка-далекобійниця, експертка-тренерка, жінка-байкерка, жінка-капелан, жінка-мерка, журналістка-розслідувачка, кандидатка-мажоритарниця, лікарка-дерматологиня, лікарка-невропатологиня, поліцейська-капеланка* тощо.

Дуже близькі за своїми семантико-словотвірними ознаками до юкстапозитів та композитів похідні слова, утворені суфіксоїдом *-вумен* – кореневою з походження морфемою, що функціонально зблизилася в українській мові з суфіксом, напр.: *бізнесвумен, омбудсвумен*. Вони утворені за аналогією до *бізнесмен, омбудсмен*. Дери́вація зазначених слів свідчить про появу нового фемінітивного засобу словотворення в українській мові. Інколи фіксуються також іменники *бізнесвуменка, омбудсвуменка*, утворені від найменувань *бізнесвумен, омбудсвумен* суфіксом *-к-а*, який надає їм відтінку розмовності.

Морфолого-синтаксичний спосіб словотворення на матеріалі нашого дослідження представлений такими утвореннями, як: *військова, військовозобов'язана, знайома, неповнолітня, піддана, підзахисна, поліцейська, потерпіла, уповноважена*. Цей спосіб фемінітивовтворення наразі не має високої продуктивності, але в перспективі, як нам видається, вона може зрости, адже в українській мові є чимало маскулінативів, утворених шляхом субстантивації. Відтак за аналогією до них можуть продукуватися співвідносні фемінітиви.

Отже, аналіз процесу фемінітивовтворення на матеріалі мовлення Першого каналу Українського радіо показав високу спроможність словотвірної системи, зокрема підсистеми словотворення іменників на позначення осіб жіночої статі, швидко й ефективно реагувати на запити суспільства. Активізуються майже всі способи словотворення. Актуалізуються як найбільш продуктивні словотвірні типи з суфіксами *-к-а, -иц-я, -ин-я*. Спостерігається рідкісне явище, коли архаїчний словотвірний тип із суфіксом *-ин-я*, який вже давно втратив свою продуктивність, в умовах, які склалися, стає одним із найбільш продуктивних. Емпірична продуктивність досліджуваних словотвірних типів забезпечується їх високою системною продуктивністю. Високою продуктивністю відзначається також юкстапозиція. Відбувається конкурентний відбір засобів та способів творення фемінітивів, а інколи – й інших шляхів вираження фемінінності; зниження рівня лексичних обмежень сполучуваності морфем у процесі словотворення, пов'язаних з необхідністю уникнення невинновданого омонімії. З'являється новий, наразі

малопродуктивний, засіб творення фемінітивів – суфіксоїд *-вumen*. Усе перелічене забезпечує активну роботу дериваційного механізму з продукування найменувань осіб жіночої статі.

ВИСНОВКИ

Отже, узагальнюючи все вищесказане, можемо висновувати, що в системі словотворення української мови з початку 90-х років минулого століття спостерігаються активні процеси, спрямовані на модернізацію її фемінітивної підсистеми. Ці процеси зумовлені комплексом позамовних і внутрішньомовних чинників. Сукупність усіх зовнішніх факторів стала рушієм, який змусив дериваційну підсистему іменників на позначення осіб жіночої статі працювати значно активніше й більш ефективно, нерідко – по-новому, ламаючи усталені стереотипи і правила.

Так, активізується більшість способів фемінітивотворення. Актуалізуються словотвірні типи з суфіксами *-к-а*, *-иц-я*, *-ин-я*, останній з яких є архаїчним і ще донедавна залишався непродуктивним; суттєво збільшується продуктивність юкстапозиції. Зростає системна продуктивність актуалізованих словотвірних типів. Відбувається ламання усталених правил і стереотипів як у мовному дериваційному механізмі, так і у сприйнятті нового українським соціумом. Відтак мовна практика вживання фемінітивів далеко не завжди є впорядкованою, а сприйняття потенційних слів українцями однозначним.

Проблематика вивчення фемінітивотворення не вичерпується суто словотвірними питаннями. Актуальними залишаються питання мовної кодифікації, зокрема необґрунтованість такого важливого питання, яке стосується визначеності щодо вживання на позначення множини осіб чоловічої та жіночої статі узагальнювальної форми чоловічого роду або ж паралельного називання форм множини маскулінативів і фемінітивів; питання лексикографічної практики та низки пов'язаних з ним проблем. У цьому вбачаємо перспективу дослідження фемінітивів.

Мовлення Першого каналу Українського радіо – дзеркальне відображення процесу фемінітивотворення, модернізації сучасної підсистеми найменувань осіб жіночої статі в українській мові, складних і не завжди однозначних процесів, які в ній відбуваються. Його жива мовна практика – важливий показник кодифікації української літературної мови, а також спосіб формування нової форми діалогу з суспільством, нової якості публічної дискусії, де чоловіки й жінки мають рівні права.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена вивченню активізації процесу фемінітивно-творення в українській мові, яка спостерігається з початку 90-х років ХХ ст. Дослідження проводиться на матеріалі мовлення Першого каналу Українського радіо. Визначено і схарактеризовано позамовні та внутрішньомовні фактори, які спричинили активне творення слів на позначення найменувань осіб жіночої статі. Проаналізовано особливості деривації фемінітивів. Описано актуалізовані словотвірні типи, за зразком яких вони творяться. Розкрито значення живої мовної практики ЗМІ як важливого показника кодифікації української літературної мови, способу формування нової форми діалогу з суспільством, де чоловіки й жінки мають рівні права.

Призначено для науковців, викладачів вишів, аспірантів, студентів, усіх тих, хто цікавиться питаннями українського словотворення, специфікою відображення гендеру словотвірними засобами, значенням традиційних ЗМІ в розвитку української літературної мови.

Література

1. Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови (Нариси із словозміни та словотвору). Ужгород : Закарп. обл. вид-во, 1960. 416 с.
2. Брус М. П. Фемінітиви в українській мові : генеза, еволюція, функціонування : монографія. Івано-Франківськ : ДВНЗ Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2019. 440 с.
3. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія : навч. посіб. Київ : Вища шк., 1999. 201 с.
4. Єрмоленко С. Я. Сучасні проблеми дослідження літературної мови. *Актуальні проблеми української лінгвістики : теорія і практика*. 2001. Вип. 4. С. 3–12.
5. Загнітко А. П. Асиметрія в граматиці : рец. на моногр. Мороз Т. Ю. Явище семантико-граматичної асиметрії в системі морфологічних категорій іменника. Харків : Право, 2009. 184 с. Загнітко А. П. *Сучасна лінгвістика : погляди та оцінки* : наук.-аналіт. вид. Донецьк : ДонНУ, 2014. С. 237–245.
6. Космеда Т. А. Вступ. Космеда Т. А., Карпенко Н. А., Осіпова Т. Ф., Саліонович Л. М., Халіман О. В. *Гендерна лінгвістика в Україні : історія, теоретичні засади, дискурсивна практика* : колект. моногр./ за наук. ред. проф. Т. А. Космеди. Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди; Дрогобич : Коло, 2014. 472 с.
7. Нечволод Л. І. Сучасний словник іншомовних слів. Харків : ТОРСІНГ ПЛЮС, 2008. 768 с.

8. Словотвір сучасної української літературної мови : монографія / відп. ред. М. А. Жовтобрюх. Київ : Наук. думка, 1979. 406 с.
9. Тараненко О. О. Актуалізовані моделі в системі словотворення сучасної української мови (кінець XX – початок XXI ст.) : монографія. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2015. 248 с.
10. Український правопис. Харків : Фоліо, 2019. 348 с.
11. Хрустик Надія. Значення Українського радіо в розвитку української мови в добу незалежності України (1991–2024 рр.). *Вісник Одеського національного університету*. Серія : Філологія. Одеса : ОНУ. 2024. Т. 29. Вип. 2 (30). С. 66–72. DOI: [https://doi.org/10.18524/2307-8332.2024.2\(30\).320408](https://doi.org/10.18524/2307-8332.2024.2(30).320408)
12. Хрустик Н. М. Активні процеси словотворення в сучасній українській мові : складні слова. *Слов'янський збірник* : зб. наук. пр. Чернівці : Букрек, 2016. Вип. 20. С. 123–135.
13. Хрустик Н. М. Сучасні тенденції розвитку українського словотворення : відіменникові деривати з префіксом недо-. *Мова*. Одеса : Астропринт. 2024. № 41. С. 89–93. DOI: 10.18524/2307-4558.2024/41.311216

Information about the author:

Khrustyk Nadiya Mykhailivna,

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of the Applied Linguistics
Odesa I. I. Mechnikov National University
2, Vsevoloda Zmiiienka street, Odesa, 65082, Ukraine